

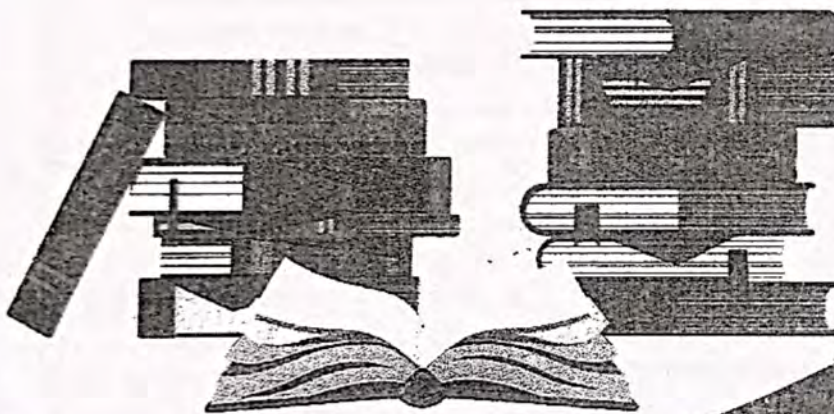

ISSN 2394-5303

Printing® Area

Issue-62, Vol-02 February 2020

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

Editor

Dr. Bapu G. Gholap

PRINCIPAL
Smt. V. U. Patil Arts &
Late Dr. B. S. Deshpande Science College
Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule

27) राज्यसंस्था आणि स्त्रीविषयक धोरण प्रा. प्रतिमा परदेशी	133
28) शेती पुरक व्यवसायातून समूह विकास : एक अभ्यास (विशेष संदर्भ धुळे जिल्हा) डॉ. जितेंद्र डी. तलवारे & गुलाबसिंग जे. पावरा, धुळे	135
29) महाराष्ट्राच्या आर्थिक विकासात छत्रपती शिवाजी महाराजांचे योगदान डॉ. प्रज्ञा बागडे, नागपूर	138
30) मध्यप्रदेश - व-हाड शेतकरीसंघात डॉ. पंजाबराव देशमुख्राची ऐतिहासिक भूमिका प्रा.डॉ. सोमवंशी एस. आर., जि. लातूर	145
31) भारतीय समाजात जंक फूड विषयी वाढते आकर्षण आणि त्यांचे आरोग्यावर होणारे... प्रा.डॉ. सौ. किर्ती आ. वर्मा, चंद्रपूर	147
32) 'धरती आबा' नाटक में चित्रित राष्ट्रीय चेतना डॉ. रत्नमाला धारबा धुळे, वसमत	150
33) जनकवि : वामन दादा कर्डक डॉ. अलका नारायण गडकरी, जि.औरंगाबाद	155
34) नरेंद्र मोहन के नाटक अभंग गाथा में व्यक्त व्यंग्य स्वर डॉ. कलशेष्ठी एम. के., मुल्म	157
35) इन्टर्नशिप कार्यक्रम के महत्व संदीप रमेश काजल, बुरहानपुर म. प्र.	160
36) सृजनात्मक प्रवृत्ति की द्योतक : जापानी श्याम और मंयक श्याम की कृतियाँ डॉ० अर्चना रानी & श्रीमती अपेक्षा चौधरी, मेरठ	161
37) भारतीय राष्ट्रीय आन्दोलन में सरिसब पाही के कर्मवीर— आश्रम का भूमिका डॉ० गोपाल कुमार (रेसडा), गोपालगंज (बिहार)	167
38) पुस्तकालय एवं सूचना विज्ञान के लिये थिसॉरस निर्माण समस्याएं एवं प्रारूप : ... गोविन्द कुमार गौतम & प्रो० हेमन्त शर्मा, ग्वालियर म०प्र०	173
39) वर्तमान समय में सेवित एवं असेवित विद्यालयों के छात्रों में शैक्षिक उपलब्धि एवं ... डॉ० तवस्सुम नाजिम, मेरठ	176

Printing Area : Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal

PRINCIPAL
f.S.S's. Smt. V.U. Patil Arts &
Late Dr. B. S. Patil Science College

१९४ नंतर सुकन्या समृद्धी योजना, प्रधानमंत्री उज्वला योजना, गर्भवती महिला आर्थिक सहायता योजना, प्रधानमंत्री सुरक्षित मातृत्व अभियान- गर्भवती महिला आणि बालके प्रधानमंत्री राष्ट्रीय पोषण मिशन, गर्भवती महिला आर्थिक सहायता योजना, प्रधानमंत्री सुरक्षित मातृत्व अभियान, धनलक्ष्मी योजना, एच.बी.बचाओ, बेटी पढाओ योजना.योजनांचा पाऊस पाडण्यात यत्न आहे. (<https://www.hindiyojana.in>) उज्वला यंत्रणेचे वास्तव माध्यमांनी पुढे आणले आहेच. अनेक योजना फक्त जाहिरातवजा आहेत. या सर्व योजनांमध्ये स्त्रियांचा विकास मुख्यतः 'गृहिणी' - जननी असाच केलेला दिसतो. सुकन्या, गर्भवती, मातृत्व अशा ब्राह्मणी-पुरुषसत्ताक व्यवस्थाचौकटीत योजनांची नावे दिली गेली आहेत. ती फक्त नसून त्यात एक पेट्रनायझिंग टोन आहे, 'रक्षण कर्त्याचा' स्वरूप आहे.

सारांश काय? सत्ताधारी हा एक जातीवर्ग आहे. सत्तेची धोरणे काही व्यक्ती बदलल्या म्हणजे बदलत नाहीत, सत्ताधारी म्हणून ती कमी अधिक फरकाने सारखीच असतात. सत्तेचे गटांची अधिकाधिक घातक तर काहींची उशिरा काळी पण घातकच असतात. मूळ मुद्दा सत्ता राबविणाऱ्यांच्या स्वार्थांचा, हितसंबंधांचा असतो. तो विचार, ते हितसंबंध जर सामाजिक सर्वहारा, राबणाऱ्या शेतकरी, शेतमजूर, कष्टकरी कुटुंब स्त्रीपुरुषांच्या हिताचे असतील तर धोरणेही तशीच बनविले जातील. अन्यथा गोरे गेले, अमुक पक्षाचे आले. गेले तमुक पक्षाचे आले असे फक्त राजकीय बदल होत राहिले. मुद्दा आहे सामाजिक सर्वहारा केन्द्री सत्ता प्रस्थापित व्हायचा.

दर्श :

- १) डॉ. भोळे भा.ल.,
- २) पाटील शरद, दास शुद्रांची गुलामगिरी, भाग - १, प्राज्ञ पाठशाळा प्रकाशन, वाई, १९८८ पृ.
- ३) प्रभाकर वैद्य, महात्मा फुले आणि त्यांची परंपरा, लोकवाङ्मय गृह प्रा.लि., मुंबई, १९८२, पृ.४२
- ४) परदेशी प्रतिमा, 'डॉ. आंबेडकर आणि स्त्रीमुक्ती', दिग्गज प्रकाशन, पुणे, १९९६, पृ. १६
- ५) शासन निर्णय क्र. एन.एम.ए.-०२०६/ प्र.क्र. ३ / राऊशु -२, दि. ८ जून २००७
- ६) <https://www.hindiyojana.in>

शेती पुरक व्यवसायातून समूह विकास : एक अभ्यास (विशेष संदर्भ धुळे जिल्हा)

डॉ. जितेंद्र डी. तलवारे

एम. ए. सेट पीएच.डी., अर्थशास्त्र विभाग,
एस.एस. व्ही. पी. एस. महा.धुळे

गुलावसिंग जे. पावरा

सहा. प्राध्यापक अर्थशास्त्र,
श्रीमती वि. उ. पाटील महा. साक्री, धुळे

प्रस्तावना :-

कृषी व्यवसाय हा जगातील सर्व व्यवसायांपैकी एक जेष्ठ आणि श्रेष्ठ असा व्यवसाय आहे. हा व्यवसाय सुरु होण्यापुर्वी हजारो वर्षे आदीमानव हा झाडांची फळे गोळा करणे, वनस्पतीचे अवशेष गोळा करणे, धान्य गोळा करणे आणि शिकार करून उदरनिर्वाह करित होता आणि कानाचे वाटप केले जात होते. इजिप्तमधील नाईल नदीच्या किना-यावर स्थापन झालेल्या वसाहतीतील लोक नदी किना-याची जमीन शेती व्यवसायासाठी वापरित असत. या लोकांना पिण्याच्या पाण्यासाठी नदीच्या पाण्याचा उपयोग करित असत आणि पाण्याचे महत्त्व लक्षात घेऊन नाईल नदीवर धरण बांधले आणि त्या पाण्याचा उपयोग शेतीसाठी केला त्यामुळे शेती व्यवसायाचा विकास झपाटयाने झाला. शेतीसाठी पाणी पुरवठा आणि शेतीच्या मशागतीसाठी बैलाने ओढला जाणारा नांगर यामुळे शेती व्यवसायाला सुलभता आली व गरजेपेक्षा अधिक धान्य पिकवणे मानवाला शक्य झाले. त्यामुळे मानवाची भटकंती थांबून वसाहती वाढल्या, शहरी वसाहती अस्तित्वात आल्या. जे लोक शेती व्यवसाय करित नव्हते ते इतर व्यवसायाकडे वळले तर काही लोक शेती व्यवसायाला पुरक व्यवसाय करू लागले. यातून मानवी संस्कृती उभी राहिली. आणि मानव जातीच्या प्रगतीसाठी शेती व्यवसाय हा मूळ व्यवसाय ठरला या व्यवसायावर आधारित व्यवसायांमुळे मानवी जीवनमान पुढे उंचावू लागले.

मानवाच्या विकासाच्या विविध अवस्थांचे विश्लेषण आणि संशोधन करतांना एक बाब सर्वच मान्य करतात की, मानवाच्या विकासा सोबत संस्कृती विकास घडून आली. या संस्कृती विकास प्रक्रियेत शेती संस्कृतीचा जन्म आधी झाला. कृषी कला मानवाला अवगत झाली आणि मानवाची भटकंती थांबली व स्थिरावली. हाताची चार बोटे अंगठ्याला स्पर्धा करू शकतात हे कळल्यानंतर मानव संस्कृतीची आणि वैज्ञानिक विकासाची प्रक्रिया सुरू झाली. मानव अध्यात्मिक व भौतिक या दोन्ही क्षेत्रात प्रगती करू लागला कमी-जास्त प्रमाणात जल व्यवस्थापन व अवजारांमधील सुधारणा यामुळे शेती व्यवसाय वाढत गेला. परंतु जाती व्यवस्थेच्या रचनेमुळे आणि बलुतेदार पध्दतीमुळे शेती पुरक ग्रामीण अर्थव्यवस्था स्थिरावली. मध्ययुगीन कालखंडात सरंजामशाही व्यवस्थेमुळे प्रत्यक्ष शेतावर राबणारा शेतकरी शोषित ठरला आणि शेती सोबत अर्थव्यवस्थेला अवकळा आली.

शेती आणि विज्ञान व तंत्रज्ञान :-

युरोपातील प्रबोधन प्रक्रियेमुळे विज्ञान क्षेत्रात क्रांतीकारी शोध लागले. त्याचा प्रभाव आणि परिणाम समाज व्यवस्थेच्या सर्व अंगावर झाला आणि विज्ञान क्रांतीसोबत औद्योगिक क्रांती होऊन अर्थव्यवस्थेचे एकूण स्वरूपच बदलले. त्यामुळे आपो-आप ग्रामीण अर्थव्यवस्था आणि प्रामुख्याने शेती व्यवस्था बदलली भांडवलशाही विकासा सोबत उद्योगधंदे विकसित झालेत पण शेती उद्योगाकडे फारसे लक्ष सुरुवातीला दिले गेले नाही. त्यामुळे वैज्ञानिक प्रगती होऊन देखील तिचा अधिकाधिक उपयोग युद्ध साहित्य, कापड उद्योग, इत्यासाठी जास्त झाला.

देशाच्या लोकसंख्येत झपाट्याने वाढ होत गेली आणि विकसनशील देशांमध्ये अन्नधान्याची भीषण परिस्थिती निर्माण झाली. भारताला या परिस्थितीला मोठया प्रमाणावर तोंड द्यावे लागले त्या काळातच वेगवेगळ्या देशातील राज्यकर्ते, अर्थतज्ञ आणि शास्त्रज्ञ यांचे शेती व्यवसायाकडे लक्ष गेले त्यातूनच हरित क्रांती घडू शकली, श्वेत क्रांतीने हरीत क्रांतीला बळ दिले आणि लहान शेतकरी काही प्रमाणात बळकट झाला. विज्ञान क्षेत्रात लागलेले शोध, कृषी तंत्रज्ञानातील परिवर्तने, नविन विधाने, विद्युतीकरण, नवतंत्रज्ञान, नवनवीन खतांच्या जाती यामुळे युरोपात आणि ब-या प्रमाणात भारतात शेती व्यवसाय पुरक गोष्टी घडून भारत आणि जग अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वावलंबी ठरू लागला. सन १९५०-५१ पासून आर्थिक नियोजनाला सुरुवात झाली.या नियोजनामध्ये शेती व शेती उत्पादनात वाढ यांना खूपच महत्व देण्यात आले. त्याचा परिणाम होऊन शेती उत्पादनामध्ये हळूहळू

सुधारणा होऊ लागली. १९६२ पासून शेती उत्पादनात वाढ होऊ लागली. याचे कारण म्हणजे शेतीसाठी बाबत येणाऱ्या जमिनीत हळूहळू वाढ होऊ लागली, दर हेक्टरी वाढ होऊ लागली. देशात शेती आणि शेती पुरक व्यवसाय अधिक प्राधान्य दिले त्यामध्ये डेअरी व्यवसायाला अधिक देण्यात आले. तसेच पोल्ट्री व्यवसाय, मधमाशी पालन मत्स्यपालन व्यवसाय यासारखे अनेक उद्योग आणि त्या शेती उद्योग आणि तंत्रज्ञान विकसित झाले त्यामुळे शेती पुरक व्यवसाय उपलब्ध झाल्यामुळे शेती पुरक लघु उद्योगां मिळाली सहकार चळवळीने ग्रामीण भागात सहकारी साखर कारखाने, दुग्ध उद्योग, सुतगिरणी साखरे प्रकल्प झालेत.

शेती आणि शेती पुरक व्यवसाय :-

धुळे जिल्ह्यात शेती बरोबर शेती पुरक व्यवसाय केला जातो. शेती पुरक व्यवसायात मधमाशी पालन मत्स्य पालन व्यवसाय, कुक्कुटपालन व्यवसाय, दुग्ध व्यवसाय पालन व्यवसाय केले जातात. या पुरक व्यवसायांमुळे शेतकरी उत्पन्नात वाढ होण्यास मदत होते. हे पुढील प्रमाणे मधमाशी पालन व्यवसाय :-

भारतीय शेतकरी आपल्या शेतात आधुनिकीकरण वापर करून कृषी उत्पादनात वाढ करणा-यासाठी प्रयत्न आहे. परंतु शेतातील परागीभवन घडवून आणणा-या मधमाशांमुळे उत्पादीत मालाची गुणवत्ता समाधानकारक त्यामुळे परागीभवनासाठी पाळीव मधमाशीचा वापर उत्पादन वाढविता येते. याचे उदाहरण म्हणजे इस्त्राईल शेतक-यांनी मधमाशाच्या पालन व्यवसायातून शेती क्रांती घडवून आणली. शाश्वत कृषी विकासात तंत्रज्ञान करून दर हेक्टरी पिकांची उत्पादकता वाढवली त्या शेती पुरक व्यवसाय देखील केला मधमाशी पालन व्यवसाय ३००० मेट्रीक टन मधा बरोबर शेती मालाची उत्पादकता मालाचा दर्जा उंचावला. शेती पिकांमध्ये मधमाशी केल्यामुळे कृषी उत्पादन वाढून प्रत्येकी वर्षी इस्त्राईल मिलियन डॉलरचा फायदा होतो. धुळे जिल्ह्यात देखील मधमाशी पालन व्यवसाय शेतकरी करीत आहेत. त्यामुळे शेती दर्जा उंचावण्यास मदत होत आहे.

मत्स्य पालन व्यवसाय :-

धुळे जिल्ह्यात फक्त भूजल मत्स्य व्यवसाय केला जातो. ४८५ कि.मी. लांबीच्या ८ महत्वाच्या नद्या व नाले पांडुरा, अनेर, करवंद, इत्यादी मध्यम प्रकल्प व तलावावळ केली जाते. २०१६-१७ या वर्षात मत्स्य पालन व्यवसाय जिल्ह्याला ६२१०.०० लाख रु. किंमतीचे २०७० मेट्रीक मत्स्य उत्पादन झाले. व या व्यवसायाची जवळ जवळ

कुटुंब गुंतलेले आहे. त्यामुळे त्याच्या उत्पन्नात वाढ होऊन एकूण उत्पादनात वाढ होण्यास मदत होत आहे.

कुक्कुट पालन व्यवसाय :-

जिल्ह्यातील अत्यल्प भूधारक, अल्प भूधारक शेतक-यांच्या उत्पन्नात वाढ होण्यास शेती पुरक व्यवसायात कुक्कुटपालन व्यवसाय हा शेती पुरक व्यवसायाय असल्यामुळे या व्यवसायासाठी जिल्ह्यातील बैका आणि वित्तीय संस्थेकडून कर्ज घेवता केला जातो. हा व्यवसाय अतिशय सोपा आणि कमी खर्चात कमी जागेत केला जातो. त्यामुळे हा व्यवसाय जिल्ह्यात साक्री तालुक्यातील शेतकरी मोठ्या प्रमाणात करतांना दिसून येतात त्यामुळे त्यांच्या उत्पन्नात वाढ होण्यास मदत होत आहे. म्हणून या व्यवसायाला विशेष महत्व आहे.

दुग्ध व्यवसाय :-

भारत हा जगात ७० दशलक्ष टन दुग्ध उत्पादन करून प्रथम क्रमांकाचा देश झाला. तर महाराष्ट्र दुग्ध उत्पादनासत ७ व्या क्रमांकावर आहे धुळे जिल्हाचा विचार केला तर धुळे हा दुधाचा क्रीडा म्हणून प्रसिद्ध आहे. जिल्ह्यात एकूण १२५ दुग्ध विकास सहकारी संस्था आहेत. या संस्थेमार्फत जिल्ह्यात दुधाचा पुरवठा केला जातो. शेती पुरक व्यवसायात सर्वात अधिक प्राधान्य या व्यवसायाला आहे. त्यामुळे या व्यवसायाला विशेष महत्व आहे.

शेती पालन व्यवसाय :-

शेती पुरक व्यवसायात शेळी पालन व्यवसायात जे शेतकरी लघु आणि माध्यम आहेत. त्यांना हा व्यवसाय करता येतो. हा व्यवसाय करण्यासाठी कमी भांडवल लागते. तसेच उत्पन्नाची प्रत लवकर होते. त्यामुळे जिल्ह्यात हा व्यवसाय देखील मोठ्या प्रमाणात केला जातो.

निष्कर्ष :-

शेतीमध्ये सुधारीत बियाणे, विजेचा पुरेसा पुरवठा, जल व्यवस्थापन आणि नियोजन, संपर्क यंत्रणेचा विकास, पतपुरवठासाठी उच्च उपाययोजना, पायाभूत सुविधा, सेंट्रीय शेतीचा पुन्हा प्रयोग करण्यासाठी दुरदृष्टी व इच्छाशक्तीचा अवलंब करून वृद्धनिर्धारणत्मक क्षेत्रा आणि धोरणाची आखणी करणे आवश्यक आहे. त्यामुळे प्रगती विकास घडून येईल. एकूण समाजाचे चित्र बदलावयाचे क्षेत्र तर विज्ञाननिष्ठ मूल्याचा स्विकार करून विकासाची कास वृद्धी तर सर्वांगीण आणि सर्व अंगाला न्याय देणारा विकास होईल म्हणजेच समाजाचा विकास झाला असे होईल व न्यायधित्त ज्ञाननिष्ठ समाज व्यवस्थेचे स्वरूप साकार होईल. परंतु भारतीय समाजाचा अभ्यास करणारे शास्त्रज्ञ मात्र उपाशी अस्तित्वातच येऊन चिंतित आहेत.

उच्चयोजना:-

वैज्ञानिक प्रगतीमुळे उत्पादनात मोठ्या प्रमाणात वाढ होऊन पण उत्पादन वाढीच्या प्रक्रियेला आणि वेगालाही मर्यादा

असते. भारतासारख्या कृषीप्रधान अर्थव्यवस्था असलेल्या देशात Agro based Industries विकसित होणे अत्यंत आवश्यक आहे. शेती पुरक व्यवसाय आणि शेतीचा कच्चा माल पक्का करणारी यंत्रणा उभारणे आणि शेती मालाला बाजारपेठा आणि योग्य भाव मिळवून देणे अगत्याचे आहे. त्यासाठी धोरणात्मक पातळीवर मुलभूत बदल होण्याची आवश्यकता आहे. L.P.G. च्या द्वारे नवे भांडवलशाही पुन्हा दार टोटावते आहे. मंडू प्रयोग, शेती आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला मारक ठरत आहे. १९९१ नंतर भारतीय अर्थव्यवस्थेने आपली कूस बदलली व आर्थिक बदलातून मानव विकास निर्देशकाला अधिक महत्व देण्यात आले. परंतु त्याची फळे मात्र बांध्यावरील शेतक-याला अद्याप मिळालेली नाहीत. उलट शेतकरी आत्महत्या करतो. हा प्रकार रोज ऐकतो आहेत.

समाजातील मोठ्या प्रमाणात वाढणारी प्रचंड विषमता, संपत्तीचे थोड्या लोकांच्या हातातील केंद्रीकरण आणि दुस-या बाजूस अन्नधान्याचा पुरेसा साठा नाही आणि धान्यापासून दारू आणि इथेनॉल तयार करण्याची प्रवृत्ती, महामंदीचे चटक येताना राज्यकर्ते यांच्यात विसंगती जास्त आहे. मानव विकास म्हणजेच त्यांच्यासाठी रोजगार उपलब्ध होणे, बचत गट सारख्या योजनातून महिला आणि दुर्बल घटकांचे आर्थिक सक्षमीकरण घडविले जात आहे. ग्रानसभेद्वारे गावाची व्यवस्था बदलणे देखील आवश्यक आहे. परंतु Agro base Industries बहुराष्ट्रीय कंपन्यांमुळे याचे भविष्य राहिल का ? यासाठी जागृती आणि जागृतीतून विकास घडून आला तर समृद्ध भारताचे स्वप्न साकार होऊ शकेल.

संदर्भ सुची :-

- १) डॉ. रामचंद्र साबळे - 'कृषी घटक', अननोल प्रकाशन पुणे २१ जानेवारी २०१६ पृ. ०१
- २) दत्ता देशकर - 'स्वयंपूर्ण शेती एक नवा दृष्टीकोन' समर्थ धुळे जिल्हा - २०२० पृ. ४८२
- ३) डॉ. राजेंद्र सरकाळे - कृषी 'सजिवनी' जगातील आधुनिक शेती तंत्र ' सुनिधी पब्लिशर्स पुणे सप्टेंबर- २०१४ पृ. ३९
- ४) विवेक सोनवणे- शेती पुरक व्यवसाय केले तरच शेती टिकेल. दै. सामना १२ नोव्हेंबर २०१८
- ५) डॉ. बी. एल माथुर- 'कृषी अर्थशास्त्र' अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस नवी दिल्ली - २००९
- ६) डॉ. एस. जे. गोरे - 'कृषी अर्थशास्त्र' वर्षा पब्लिकेशन नांदेड - २०१८
- ७) डॉ. राजेंद्र सरकाळे- कृषी 'सजिवनी' जगातील आधुनिक शेती तंत्र ' सुनिधी पब्लिशर्स पुणे सप्टेंबर- २०१४